

ЛЕКСЕМА *ІРМОС* НА ПОЗНАЧЕННЯ НАЗВ ПІСНЕСПІВІВ РЕЛІГІЙНОЇ ТЕРМІНОЛЕКСИКИ

© Пишна Н. І., 2014

У статті простежено історію становлення терміна назви *ірмос* протягом усіх етапів функціонування української мови, схарактеризовано похідне утворення – ірмолой (ірмологіон). Дослідження виконано на основі лексикографічних джерел, що охоплюють XI–XXI ст., а також церковних пам'яток.

Ключові слова: українська мова, піснеспів, ірмос, ірмологіон, релігійна термінологія.

The article traces the history of formation of the term name *heirmos* during all th phases of functioning of the Ukrainian language and characterizes its derivative formation – *irmoloy* (*irmolohion*). The research is based on lexicographical souces covering XI–XXI centuries and written records of the church.

Keywords: Ukrainian terminology, chant, *heirmos*, *irmolohion*, religious terminology.

Суть проблеми. Однією з тематичних груп, яка потребує спеціального дослідження, є лексика на позначення назв *піснеспівів* конфесійного стилю, засвідчена в пам'ятках писемності української мови XI–XXI ст. Зазначена група системно не досліджувалась мовознавцями (стаття О. Горбача, присвячена церковній музичній термінології, лише окреслила цю проблему). Ми здійснили класифікацію назв *піснеспівів* релігійної термінології, з'ясували аспекти дослідження конфесійної лексики, розглянули формування *піснеспівів*: *канон*, *тропар*, *кондак*, *ікос*, *причасний* (*киноник*) в діахронії та синхронії. Тому логічним є розгляд історії назви *ірмоса* як репрезентанта цієї групи. Саме в цьому полягає актуальність мовознавчої розвідки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У статті «Жанри і форми літургійного співу» Ю. Ясіновський говорить про *ірмос* як про перший тропар кожної пісні канону, який служить взірцем для тропарів тієї ж пісні [28, с. 6]. М. Скабалланович у праці «Толковый типикон» з'ясовує особливості ірмосу: 1. служить зразком за наспівом. 2. служить зразком за ритмічною будовою для тропарів: в тропарі має бути стільки ж строф і такої ж довжини і стільки ж музичних рядків, як і в ірмосі. 3. не має відношення до святкової події. 4. встановлює зв'язок з тропарями [18, с. 568]. У праці «Новая скрижаль или объяснение о церкви, о литургии, и о всех службах, и утварях церковных» В. Румовського розглядається *ірмос* як тропар, над яким надписуються початкові слова й висвітлюються аспекти надпису: «Во время пения греки редко смотрят в нотные книги, даже мало их имеют; а потому, для пения, они твердо помнят только некоторые общие тропари, по примеру которых поют и прочие тропари, заключающие в себе равное число слогов. Поэтому надь каждою песнею надписывают они или все, или только первоначальные слова тех общих тропарей, дабы означить, что по примеру их надобно петь и следующие за ними тропари. Такие тропари, надписываемые или всеми или одними только первоначальными словами, в канонах называются ирмосы, а в стихирах – подобны [19, с. 76]. Натомість у богослужбових книгах наводяться тексти *ірмоса*. Попри таке опрацювання, вивчення історії формування терміна назви *ірмос* у діахронії й синхронії у вигляді історико-лексикологічного етюду ще не здійснено, тому це питання і стало предметом нашого наукового розгляду.

Формулювання мети статті. Метою статті є дослідження історії формування терміна назви *ірмос* протягом усіх етапів функціонування української мови, простеження історії становлення родового корелята – ірмологіона (ірмолая).

Виклад основного матеріалу. Уперше фіксацію лексеми *ірмос* в українській мові вдалося виявити в першій половині XV ст. зі значенням «назва однієї із богослужбових пісней канона: **Поется на 14 съ ермосомъ. Два канона поются съ ирмосомъ**» [22, Т. I, с. 129]; «**нѣсе крає гра́не сіє се̑ • є́диноте пою трі сѣ́чно ѣство • пѣсн • а̑ • гл̑с, а̑ • ірмосъ • твоѣ повѣдигѣан**» [13, с. 9]. У пам'ятці «Матеріали для словника давньоруської мови» І. Срезневського наявна орфографічна варіантність піснеспіву: **ермосъ, ирмосъ, ермосъ**. «**Ермосъ** – ірмос, початковий вірш пісні чи канона» [22, Т. III, с. 103–104]. Староцерковнослов'янське: **ирмосъ**. Найменування *ірмос* виявлено в писемних пам'ятках XV ст.: «**Пѣі́рмо**» [12, с. 203]; Требник П. Могили наводить *святкові ірмоси*: «**По Ѵтрни, Іеревъ въ Єпітрахиль и Фелѡнъ ѡдѣанъ, держѧ въ десници чѣтнѣи Крѣтъ, прѣидѡшѡ емѡ Діаконѡ съ кадїаницею, и двѣма свѣщенѡсцема съ Лампадома двѣма, исхѡдитъ съ всѣми людми къ Цркви на истѡчники вѡдныѧ, илї на рѣкѡ, поюще Ирмосѡи Празничныѧ: Пришѣдше же на мѣсто идеже бѣти имѧтъ ѡсцѣненїе, прѣдготовленнѡ сѡщѡ тамъ столцѡ ѣтнѡ покровеннѡ, и прорѡванѡ сѡщѡ лѣдѡ на рѣцѣ, стѧнетъ Іеревъ предѡ столцѣмъ, и положивъ нанѣмъ Крѣтъ, взѣметъ Кадїаницѡ, и покадивъ крѣтаѡбразнѡ истѡчникѡ, илї на рѣцѣ прорѡвалъ, стѧвъ къ Востѡкъмъ, начинѧетъ ѡбѣтъ**» [9, Т. II, с. 59]. На аналізованій номен натрапляємо в Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.: «Тыежъ // Псалми, пѣнія, антифони, тропары, кондаки, *ирмосы* ... , молитвы посвященїя Таинъ Христовыхъ» [20, I, с. 111]. «Гадскимъ празникомъ, Богородичны (м), ... и всѣмъ собщестымъ – по два каноны ... со *ирмосами* и катавасїями» [20, XIV, с. 59]. Лексика української мови XVIII ст. не поповнюється номеном *ірмос*. Ілюстрації із богослужбових джерел свідчать, що найвища активність функціонування терміна *ірмос* припадає на XIX–XX ст.: «**И по ѧминъ, начинѧютъ ірмосъ канѡна, таже чѣтѡтъ и стїхи на дї съ припѣвами**» [24, с. 21]; «**Пѣснь г. Ирмосъ**» [Тпер, с. 103]; «Також *ірмос*: Світїся, світїся, новїй Єрусалїме, слава бо Господня на тобї возсіяла. Радїй нїні і веселїся, Сїоне. А Ти, Чїстая, красуїся, Богорѡдице, востѧнням рожденнѧ Твого» [26, с. 15]; «Так само співається припїви до *ірмосів* усіх інших празників Господських, Богородичних і святих, окрім деяких празників, що мають свої питомї припїви» [2, с. 181]. «Замість Чеснїшу співаємо тїльки *ірмос 9 піснї*: 1. В днї від суботи Лазаря до дня Пасхи. 2. В недїлі: Вербну, Ап. Фоми, Мирносиць, Розслабленого, Самарянки, Слїпого і П'ятидесятниці. 3. В Преполовеннѧ і Відданнѧ його. 4. В понедїлок Св. Духа; 5) У Віданнѧ П'ятидесятниці» [21, с. 38]. «В *ірмосах*, тропарѧх і стихирах канона виступає перед нами Христос, як обїцѧний Месїя, як Бог у маєстатї й силї, як Спаситель і Відкупитель, як Переможець над смертю, адом і грїхом» [7, с. 149]. «Пїсня 9: Пїсля виголошеннѧ Богородицю і Матїр ..., хор співає *ірмос* із заспївом» [6, с. 30].

В Етимологічно-семантичному словнику української мови І. Огієнка досліджуване найменування фігурує на позначеннѧ «першого вірша церковного гїмну, що являє собою зв'язок з черговими тропарями. Стцсл. Ирмосъ, з гр. *eirmós*, перше значеннѧ якого: тяглість, серїя; гр. *eirmos* у церковному значеннї те саме, що й стцсл. ирмосъ» [11, Т. II, с. 147]. Тотожну дефініцію документує Богословська енциклопедїя за редакцією А. Лопухїна [16, Т. V, с. 1042] й Етимологічний словник російської мови М. Фасмера [25, Т. II, с. 138]. О. Горбач демонструє вживаннѧ лексеми *ірмос* зі значеннѧ «пїсня канону; 9-та пїсня недїльно-святкового канону» [3, с. 64]. У Русько-мадярському словнику Л. Чопея натрапляємо на таке визначеннѧ «*Ирмосъ* – h. *templomi ének, irmosz*» [27, с. 137]. Малий церковнослов'янсько-українсько-англїйський словник номїнує *ірмос* «першим з Тропарів 9 пїсень Канон, як взїрець мелодїї для дальших. Друга пїсня береться тїльки у Великий Пїст. Головні думки і навїть вираженнѧ в *ірмосах* вибранї з 9 пїсень старозавїтнїх, що були прообразами Нового Завїту» [8, с. 40]. У «Настольнїй книзі священнослужителя» засвідчена лексема вживається зі значеннѧ «рїзновид тропаря, який є прикладом (моделлю). За його мелодїйною формою складаються ікоси, строфи одноманїтнї за кїлькїстю складів у взаємно вїдповїднїх віршах» [10, с. 715].

«Термінологїчно-правописний порадник для богословів та редакторів богословських текстів» доводить, що лексема *ірмос* походить через церковнослов'янську мову та семїтизми «Майже всі

грецизми з початковим сильним придихом перед голосною, які увійшли в українську мову через церковнослов'янську, та семітизми, запозичені через грецьку та церковнослов'янську мови, прийнялись в українській мові згідно з візантійським читанням без початкової букви г і в такій формі засвідчені в українських словниках (ад, агіографія, Еллада, ересь, Єронім, ігумен, Іларіон, іподром, Іполит, іпостась, *ірмос*, Ірод, ісихаєм, ода, осанна)» [23, с. 72]. Зауважмо, що в Повному церковнослов'янському словнику за ред. Г. Дьяченка наголошується на тому, що *ірмос* служить зразком для пісней тропаря «*Ирмосъ* – (εἶρω= зв'язую, зв'язок). Так називається перший тропар серед інших тропарів, складає одну будь-яку пісню канона. Ирмос є зразком, за яким складені всі інші тропарі цієї пісні, всі вони подібні з ірмосом числом пропозицій і слів, напівом, а іноді змістом і самими зворотами і тому становлять з ним одне ціле, для якого ірмос служить зразком» [15, с. 225]. У Словнику церковнообрядової термінології Н. Пуряєвої терміноназва *ірмос* уживається зі семантикою «початковий тропар пісні канону, який є тематичним, музичним та метричним зразком для тропарів цієї пісні канону» [17, с. 60]. Великий тлумачний словник сучасної української мови В. Бусела номінує *ірмос* жанром візантійської та давньоруської гімнографії, тематика якого пов'язана з біблійними піснями [1, с. 514]. Етимологічний словник української мови Я. Рудницького трактує досліджуваний номен зі семантикою «Ирмос «ecclesiastical song» – перший тропар кожної пісні канону [4, Т. II, с. 553].

Похідним утворенням від основи *ірмо* вважається *ірмологіон* (*ірмолой*, *ермолой*) – книга із зібраними ірмосами та нотами до них. Уперше похідне утворення *ірмологій* засвідчене в XV ст. зі значенням «церковна книга: – Два ермолая въ четвертъ на бѣмазѣ» [22, I, с. 822]. О. Горбач у праці «З історії української церковно-музичної термінології» доводить, що «ірмолой – це книга ірмосів» [3, с. 147]. Малий церковно-слов'янсько-українсько-англійський словник вживає зазначений термін зі семантикою «богослужбна книга, в якій містяться всі Ирмоси й інші напиви під нотами» [8, с. 40]. Етимологічний словник російської мови М. Фасмера реєструє *ірмологій* зі значенням «зібрання церковних гимнів» [25, с. 138]. У «Настольній книзі священнослужителя» номен *ірмологій нотного співу* зафіксований зі семантикою «нотна богослужбова книга, яка містить *ірмоси канонів* всіх вісім гласів, повне коло *ірмосів* на весь рік. *Ирмологій нотного співу* поділяється на вісім частин, кожна частина у свою чергу містить дев'ять розділів – за числом пісень повного канона» [10, с. 715].

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. У пропонованій статті проаналізовано назву *ірмос*, простежено історію формування й функціонування цього пісенспіву від найдавніших часів до сучасності. Наше дослідження також засвідчує, що лексема *ірмос* пройшла довгий шлях становлення, протягом якого не зазнала значних змін у семантичній структурі. Надалі наукового опрацювання потребує мікрогрупа, до якої входять такі назви *пісенспівів*, як: *акафист*, *антифон*, *катавасія*, *стихира* тощо.

1. *Василіянські церковні напиви. На правах рукопису.* – Рим : Накладом Генеральної Курії ЧСВВ у Римі, 1961. – 383 с. 2. *Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.* 3. *Горбач О. З історії української церковно-музичної термінології // Олекса Горбач / Ред. Б. Рицар, Р. Микульчук. – Л., 2004. – С. 79–131. – (Термінографічна серія СловоСвіт).* 4. *Етимологічний словник української мови : [У 2-х т.] / Укл. Ярослав Рудницький. – Вінніпег-Оттава, 1962 – 82. – Т. 1 : А-Г (А-Г). – Winnipeg : Ukrainian free Academy of Sciences, 1972. – LXXXVI + 968 с.; Т. 2 : Д-Б. – Ottawa : Ukrainain Mohylo-Mazerian Academy of Sciences, 1982. – 1128 с.* 5. *Еухологіонъ си ѣсть Трѣвникъ къ стробѣнію стѣхъ Таннъ и инъхъ сценнодѣйствій или Обрѣдѣвъ црковныхъ. – Перемѣшлъ : въ Типографіи Собора Кліроса при престѣломъ Храмѣ Рождества стѣгв Івѣнна Крѣтителя, 1876. – 384 с.* 6. *Змінні частини богослужін на неділі і свята / [Уклад Ю. Хамуляк; о. прот. П. Юрдіга]. – Трускавець : Єпархіяльне Управління Самбірсько-Дрогобицької Єпархії УГКЦ, 2005. – 255 с. – (I квартал).* 7. *Катрій Ю. Пізнай свій обряд! Літургійний рік української католицької церкви / Юліян Катрій. – Нью-Йорк–Рим : Вид-во О. О. Василян, 1982. – 493 с. – (Ч. I. 2-ге вид.).* 8. *Малий*

церковно-слов'янсько-українсько-англійський словник / [Уклад. О. Дамаскин, О. Корнилий, І. Пасічний і т. д.]. – Рим : Вид-во О. О. Василян, 1962. – 131 с. 9. Могила Петро. Евхологион, або молитво-слов, или требник. – К., 1646. – Ч. 1–3. – Ч. 1 – 860 с.; Ч. 2 – 376 с.; Ч. 3 – 436 с. 10. Настольная книга священнослужителя. У 8 т. – М., 1983. – Т. 4. – 824 с. 11. Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови. У 4 т. / За ред. Ю. Мулика-Луцика. – Вінніпег, 1979. – Т. 1–4. 12. Октоїх. – Краків, 1491. – 345 с. 13. Октоїх. – Цетиніє, 1494. – 537 с. 14. Пшима Н. Українська релігійна термінологіка : до історії назви канон // *Spheres of culture. (Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies)*. – Lublin, 2013. – Volume IV. – С. 215–219. 15. Полный церковнославянский словарь / [За ред. Протоієрея Г. Дьяченка]. – М. : Отчий дом, 2001. – 1120 с. 16. Православная богословская энциклопедия / [За ред. А. Лопухіна]. – Петроград : Приложение к духовному журналу «Странник», 1900. – Т. 1–12. 17. Пуряева Н. Словник церковно-обрядової термінології. – Л. : Свічадо, 2001. – 156 с. 18. Скабалланович М. Толковий типикон / Михаил Скабалланович. – М. : Сретен. монастирь, 2004. – 694 с. 19. Румовский В. Новая скрижаль или объяснение о церкви, о литургии, и о всех службах, и утварях церковных / Вениамин Румовский. – М., 1999. – 309 с. 20. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. У 28-ми вип. – Л. : НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1994 – 2006. – Вип. 1-14. 21. Служебник. – США, 1989. – 240 с. 22. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – СПб., 1893 – 1912. – Т. 1-3. 23. Термінологічно-правописний порадник для богословів та редакторів богословських текстів. Для видань Українського Католицького Університету. – Л. : Інститут богословської термінології та перекладів УКУ, 2005. – 130 с. 24. **Типіконъ, сирѣчь: оуставъ церковного пѣнія и особеннаго правилочтенія, по оуказамъ въ книгахъ церковныхъ обрѣтающимся, съ приложеніемъ Столповъ Евангеліинныхъ по ключевымъ словамъ, сочиненъ и напечатанъ.** – Перемышль : книгопечатня соборной русскои Капитолы, 1852. – 141 с. 25. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Трубачева. – М. : Прогресс, 1964–1973. – Т. 1–4. 26. Читання апостольські на неділі, празники й різні потреби. – Рим, 1969. – 424 с. 27. Чопей Л. Русько мадярський словарь. – Будапешт, 1883. – 446 с. 28. Ясіновський Ю. Жанри і форми літургійного співу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.regent.cerkiew.net. – 6 с.